

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/60-62

Abduresul Qodiroviç İşanbabayev
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Ali Şir Nevaî Edebiyat Müzesi
abdurasul.eshonboboev@gmail.ru

DOĞU EDEBİYATI KURAMCISI OLARAK ALİ ŞİR NEVAÎ

Özet

Makale Alisher Navoi'nin Doğu edebiyatının teorik meseleleriyle ilgili bir takım kararlarını incelemektedir. Türk ve Fars şiiriyle ilgili değerlendirmeleri analiz edilir.

Anahtar kelimeler: şiir, ölçü, beceri, yansıtma, yansıtma, edebi süreç, ideallik

Alisher Navoi literary theorist of the East

The article considers a number of judgments of Alisher Navoi on theoretical issues of literature. His assessments of Turkic and Persian poetry are analyzed.

Keywords: poetry, metric, skill, reflection, reflection, literary process, ideality

Ulu Nevaî mirasının büyük bir kısmını şairin edebî eleştirel düşüncelerini içinde barındıran eserleri oluşturur. XX. asrın dalgalı yıllarında bile Nevaî'yi araştırma çalışmaları devam ettirildi. Bu çalışmalar arasında özellikle vurgulamak istediğimiz, A.Hayitmetov'un **Ali Şir Nevaî'nin Edebî-Eleştirel Düşünceleri** adlı risalesidir. Saygıdeğer hocamız; Nevaî'nin (ister epik olsun ister lirik olsun) her eseri sayfalarından edebî eser, sanatçı, edebî maharet, muasırları ve seleflerinin eserleri ile ilgili düşünceleri bulup analiz etmiş, değerlendirmiştir. Her bir bilim dalı gibi Nevaîşinaslık da gelişme süreci boyunca gerçekleştirilen daha önceki çalışmalarda ihmal edilen, eksik kalan konuları yeni olgu ve bulgulara dayanarak yorumlamaya, onları yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, şairin edebî-eleştirel düşüncelerini Özbek edebiyatı çerçevesinde değil, **Doğu edebiyatı genelinde** araştırarak bazı görüşlerimizi paylaşmak istedik.

Bilindiği üzere, Ali Şir Nevaî'nin edebî düşünceleri sadece **Mecalisü-n Nefais**'le sınırlı değildir. Onun tüm eserlerinde bu tür düşüncelere rastlamak mümkündür. Büyük söz sanatçısının görüşlerinde dönemin edebî kültürel hayatının tüm ana eğilimleri kabarak görünür ve bunların araştırılması aynı zamanda dönemin estetik ilkelerini belirler. Örneğin, Maksud Şeyhzade **Mahbubu-l Kulub**'daki edebiyatla ilgili fikirler hakkında şunları yazmıştır: “Edebiyatın özelliği, **anlamı ve vazifesi hakkında gâyet anlamlı bir tarif** Nevaî'nin şiire bakışını doğrudan ve açıkça ifade eder. Nevaî'nin sözüyle, şairlerin işi **“mânâ hazinesinden inci toplamak ve halkın feyzi için nazım düzenine dizek”**tir. Kısa ama ansiklopedik bir derinliğe sahip olan bu tarife dikkat edelim: 1.Nazım, mânâ ve mazmun temelinde (**“mânâ hazinesinden inci toplamak”**); 2.Belli ve muntazam bir kalıp içinde gelişmeli. (**“Nazım düzenine dizek”**); 3.Nazımdan beklenen; halkın faydası, halka hizmet etmektir. (**halkın feyzi için**)”.¹⁷ Görüldüğü üzere şair, edebiyatın sosyal fonksiyonuna önem vermiş, tüm sanatsal faaliyeti boyunca onu vurgulamıştır. Şair; edebî eseri, yazarı değerlendirirken her şeyden önce onun toplumsal önemine dikkat çeker. A.Hayitmetov konuyla ilgili şöyle der: “Nevaî muasırları arasında **hiçbir sosyal özelliği olmayan şiirler yazan Âsefi, Sağarı, Hürremî, Kabilî, Baverdî** gibi onlarca şairi tezkiresinde *sertçe eleştirir*, onların halkın gözünde hiçbir hizmetinin ve değerinin olmadığını vurgular.”¹⁸ Buna dayanarak, Nevaî'nin edebî esere sadece sosyal çerçeveden baktığını söylemek yanlış olur elbette. Şair edebî eserin edebî maharet, delilleme, vezin, uyak gibi diğer unsurlarına da büyük önem vermiştir.

Biz, herhangi bir dahice eserin kökeninin geçmişe dayandığını, geçmiş değerlerini bağrında bulundurarak dönemin, ait olduğu zamanın tablosunu çizdiğini son zamanlarda unutmuş gibi görünüyoruz. XX. Yüzyılın ünlü filolog ve filozofu M.Bahtin'in (1895-1975) şu sözleri bu bağlamda manidardır: “*Edebiyatın büyük eserleri asırlar boyu şekillenir, olgunlaştığında ise bu uzun ve zorlu süreçte pişen en güzel meyveler toplanır.*”¹⁹

Demek ki Ali Şir Nevaî'nin sanatı uzun süren edebî kültürel gelişmenin meyvesidir. **Büyük şair Türk edebiyatının yanı sıra Fars edebiyatının da önde gelen geleneklerini eserlerinde sentez edebilmiştir.** Bu

¹⁷ M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972. S.195.

¹⁸ Hayitmetov A. Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.S.84.

¹⁹ M. Bahtin. “Noviy mir” yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1.S.86.

anlamda, şairin edebî eleştirel düşünceleri doğrudan Fars edebiyatı için de geçerlidir. Yalnız, geçtiğimiz süre boyunca şairin sanatı, edebî eleştirel görüşleri esasen Özbek edebiyatı çerçevesinde araştırıldı ve bu, kanaatimizce Nəvaişinaslık tarihi için normal bir aşamaydı. Bununla birlikte, bugüne kadar toplanan muazzam bilgiler, günümüz edebiyat biliminin yakaladığı başarılar ekseninde konu yeniden idrak edilmeli, değerlendirilmelidir.

Şairin *Mecalisü-n Nefais*'te adlarını andığı ve sanatını değerlendirdiği şairlerin büyük çoğunluğu Fars şairleridir. Nəvai, seleflerinin sanatından gâyet iyi haberdardı ve onlara eleştirel gözle bakardı. Örneğin *Mecalisün-Nefais*'in giriş bölümünde önceki (Farsça) tezkirelerde **muasır şairlere çok az yer verildiğini yerinde tespit ederek** esas dikkati çağdaş sanatçılara çevirir. İlginçtir ki Farsça tezkirelerin tür evrimini araştıran A.N.Ardaşkinova ve M.L.Reysner'ler Devletşah Semerkandî'nin **Tezkiretü-ş Şuara** ve Camî'nin **Baharistan** adlı eserlerinde şairler hayatından hikâye eden rivayetlerin, kısa öykülerin daha baskın olduğunu, çağdaş sanatçılara ise daha az yer verildiğini kaydederler.²⁰ Nəvai'de ise sanatçıya karşı net bir yaklaşım, ciddi analiz daha üstündür. Ayrıca, şairin eseri **bir asır boyunca Farsçaya üç defa**, çeyrek asır içinde ise iki defa (Fahrî Heratî ile Muhammed Kazvinî'lerin tercümeleri kastedilmektedir) çevirilmiştir. Şairin eserleri üzerine Fars okuyucular için hazırlanan **sözlükler** Ali Şir Nəvai sanatına duyulan ilginin, edebî ihtiyacın göstergesidir.

Şairin edebî eleştirel düşünceleri (uygulamadan uzak) salt teorik özelliğe sahip olmayıp tür kurallarına uygun halde eserlerinde ifade edilmiştir. Örneğin, şair *Bedayeü-l Bidaye*'nin dibacesinde divan ve gazel hakkındaki tenkidi görüşlerini açıkça beyan eder.²¹ Söz konusu görüşler sadece Özbek şiiriyle ilgili olmayıp genel teorik özelliğe de sahiptir. Bu konuda Y.İshakov şöyle yazar: “Nəvai divanında diğer divanlarda rastlanmayan bir özellik vardır; şair ilk defa ihmal edilen **dört harf (çim, je, kef, lam-elif)** için özel gazeller yazar. Nəvai gazellerinde felsefi, toplumsal ve ahlâki meselelere daha geniş yer verir, eleştirel, hicvi gazellerin güzel örneklerini ortaya çıkarır. Özetle, gazel belli bir ortamla ilişkilendirilerek önemli toplumsal meselelerin ifadesi için hizmet eder.”²² Görüldüğü üzere şairin bu düşünceleri genel Doğu edebiyatının teorik meselelerini de tam olarak kapsar. Doğu bilimci ve edebiyatçı M.İmamnazarov Nəvai'nin *Mahbubu-l Kulub*'da şairin sanatçıları **“hakikat tariki”**, **“mecaz tariki”** olarak iki guruba ayırmasına dayanarak şunları kaydeder: “Ali Şir Nəvai söz konusu terimi gayet güzel kullanarak islam edebiyatında “hakikat tariki” ve “mecaz tariki” şeklindeki iki edebî kolu keşfetti ve bunların her birini kısaca tanımlayarak XII ve XV. Yüzyıllarda faaliyette bulunan ulu şairlerin hangi kola ait olduklarını net bir şekilde ortaya koydu.”²³

Anlaşılmaktadır ki Ali Şir Nəvai **sanatsal yöntem** konusunda da görüşlerini esaslı biçimde beyan etmiş ve bu *onu* Fars edebiyatının (bu edebiyatın geniş coğrafyaya yayıldığını unutmayalım – A.İ.) ilk araştırmacılarından biri yapmıştır. Ve nedense tam olarak bu önemli nokta Fars edebiyatını araştıran uzmanların hep dikkatinden kaçmıştır. Kanaatimizce bu konuda Nəvaişinaslarımızın da kusuru bulunmaktadır. Çünkü ülkemizde gerçekleştirilen çalışmaların büyük çoğunluğu Özbekçedir, dolayısıyla da ülkemiz sınırları içinde kalmıştır.

Edebiyatımızda edebî hadise söz konusu olduğunda *eğer konu* çağdaş edebiyatsa genellikle Rus edebiyatının “etkisi” abartılır, divan edebiyatı ise de Fars edebiyatının nüfuzu vurgulanır. Doğal olarak, hiçbir edebiyat mahdud halde gelişemez. Bir şekilde, önce komşu edebiyatlarla tanışır ve haliyle, ondan bir şeyler alır ve kendisi de ona bir şeyler verir. Yalnız, saf bireysel sanat hasılası olan *edebî eserin* yaratılış sürecini dış etkenle yani edebî etkileşimle ilişkilendirmek, onu salt gerçek olarak kabul etmek tek taraflı bir yaklaşımdır. Bunun dışında, Orta Çağ'da (hem Doğu'da hem Batı'da) edebî kanona (poetik ölçüye) dayanarak sanat eserleri verilmiş ve edebî gelenek üstünlük taşımıştır. Vaktiyle, Avrupa Doğu bilimcileri bu durumu göz ardı ettiklerinden bilimde Türk halkları edebiyatının ve Nəvai sanatının Fars edebiyatının birer taklidi olduğu yönünde yanlış bakış açısı gelişmiştir. Yalnız, burada ünlü Doğu bilimci E.Bertels'in şu sözlerini hatırlamak faydalı olur: “Fars şiirinin zengin hazinesinden biraz olsun haberdar olan kişinin Fars şairleri tarafından ele alınan konuların sayıca daha az olduğunu bilmemesi imkansızdır.”²⁴ Konuya inatla dikkat çekmemizin sebebi, bugün de Türk halkları edebiyatı, özellikle Ali Şir Nəvai sanatı araştırılırken eski “ölçü”lerin kullanılmaya devam edilmesidir. Örneğin Rus Doğu bilimci B.V. Norik birincil kaynaklara

²⁰ Bu konuda bkz: Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravočniku.// Vestnik Moskovskogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7s.

²¹ Bu konuda bkz: İshakov Y. Nəvai Poetiği, Taşkent.1983. S.12.

²² İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014. S.289.

²³ İmamnazarov M. Nəvaişinaslığa Giriş. Taşkent.2015. S.254.

²⁴ Bertels Y E. Nəvai ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev.

dayandırdığı risalesinde: “Nevai, (hiç kuşkusuz) Fars edebiyatının (deha bir) taklitçisi idi. Daha sonraki kuşağa ait birçok şair de “büyük emir”e taklit ettiler, diye yazar.²⁵

Eğer söz konusu estetik hadiseye döneminin iki büyük sanatçısı olan Ali Şir Nevai ve Abdurrahman Cami’nin sanatı örneğinde bakacak olursak tamamen farklı bir tabloyla karşılaşırız. Ali Şir Nevai **Hamsetü-l Mutahayyirin**’de Cami ile sanatsal ilişkileri konusunda çok önemli bilgiler aktarır. Bu bilgilere göre şair, Cami’nin bazı eserlerinin yazılışında bizzat iştirak etmiş, onun yanında ve onun yardım ve tavsiyeleri ile birçok bilimsel kaynakla (daha çok irfani eserlerle) tanışmıştır. Şair **Muhakemetü-l Lügateyn**’de konuyu daha da açarak şöyle kaydeder: “...aning müsveddesin burunrağ bu fakirge iltifat ve itikat yüzidin berur irdilerkim; – “Bu avrakni al ve başdin ayağıge nazar sal, hatiringge her ne aytgudek söz kelse, ayt!” – dib ve her ne işaret bolganikim, mezkur boldi, zahir kılsam, makbul tüşer irdi.” Şimdi konuyla doğrudan ilişkisi olan **Hayretü-l Ebrar**’daki şu dizelere dikkat edelim:

*Nâmeğekim rakim itib hâmesin,
Körmedi, men körmeyin, il nâmesin.*

Yukarıdakilerden anlaşılmaktadır ki Nevai Cami’nin eserlerini henüz taslak halindeyken okumuş, onlarla ilgili fikirlerini beyan etmiş ve bu fikirler Cami tarafından kabul görmüştür. Şu da unutulmamalıdır ki Nevai *otuz sene boyunca dönemin edebî sürecinin başında bulundu ve şairler yazdıkları eserleri onun zevk süzgecinden geçirebilme umudunda idiler*: “...bu fakir sohbetige yetkurubdiler ve bu zaif alide ötkerirubdiler ve hak (cilalamak anlamında –A.İ.) ve ıslah iltimasın kılıbdurlar...” Dikkatinize sunduğumuz olgular; edebî etkileşim hadisesinin edebiyatımızda tekrar ele alınarak çağdaş edebiyat biliminin sahip olduğu imkanlarla yeniden değerlendirilmesini gerekli kılar. Bunun için yersiz heyecana kapılıp Nevai’ye temelli “dönüş” yapmadan sadece Nevaişinaslık tarihinin **refleksiya** edilmesi lâzım. **Refleksiya**, bir bilim dalında toplanan bilimleri derin idrak ederek yeniden değerlendirmek, demektir. Aynı zamanda herhangi bir bilim dalında, örneğin Nevaişinaslık’ta da varislik geleneğinin istikrarı ve devamlılığının yapılacak çalışmalar için önemli güvence arz ettiğini unutmamak gerekir.

Ali Şir Nevai’nin edebî eleştirel düşüncesinin Doğu edebiyatı tarihindeki yeri meselesine gelince, saygıdeğer hocamız Y.İshakov’un şairin nazmı hakkındaki görüşleri önemlidir: “Demek ki **Nevai’nin nazmı Doğu nazmı tarihinde (sadece türler açısından bakıldığında bile) tamamen yeni ve bir üst düzey sayılır**. Nitekim, Orta Çağ Doğu edebiyatı ele alındığında bir tek Hafız’ın (Hegel’in estetiğe ait dersleri kastedilmekte) veya birkaç Arap ve Fars şairinin mirasına dayanmak yeterli değildir. Bu durumda ya terimin anlamı (açıklamalarla) kısıtlanmalı ya da Türk nazmının zirve noktası ve Doğu şiirinin büyük başarısı olan Nevai nazmı muhakkak olarak vurgulanmalıdır.”²⁶

Özetle, önümüzdeki vazife “Doğu nazmının büyük başarısı olan Nevai şiirleri”ni, onun edebî eleştirel düşüncelerini dünya edebiyatı genelinde araştırmak ve büyük şairin dünya estetik düşüncesi tarihindeki makamını belirlemekten ibarettir.

Kaynaklar

1. Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011
2. İmamnazarov M. Nevaişinaslığa Giriş. Taşkent.2015
3. Bertels Y E. Nevai ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev
4. Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravoçniku.// Vestnik Moskovskogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7
5. İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014.
6. İshakov Y. Nevai Poetiği, Taşkent.1983.
7. M. Bahtin. “Noviy mir” yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1
8. Hayitmetov A. Ali Şir Nevai’nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.
9. M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972.

²⁵ Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011.39s. Rusça orijinalde: “Sam Navai bil podrajatelem (bezuslovno, genialnim) po otnoşeniyu k persidskoy literature. Posleduyuşiy pokoleniya poetov po bolşey časti yavilis podrajatelyami samomu “velikomu amiru”.

²⁶ İshakov Y. Nevai Poetiği. Taşkent.1983. S.99.